

O NIEWSTYDACH, NIEWSTYDNIKACH I NIEWSTYDLIWCACH W POLSZCZYŹNIE I INNYCH JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

Irena Jaros

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0001-6397-5890

Streszczenie: Na podstawie polskich oraz innosłowiańskich źródeł historycznych i gwiarowych autorka omawia genezę oraz zasięg występowania leksemów *niewstyd*, *niewstydnik*, *niewstydnicza* i *niewstydlowiec* o wspólnym znaczeniu ‘człowiek pozbawiony wstydu, nikiemny’. Są to archaizmy, które stosunkowo krótko funkcjonowały w polszczyźnie ogólnej (XVII–XVIII w.). Zostały z niej wyparte przez szerzące się od połowy XVII wieku derywaty *bezwstydnik* i *bezwstydnicza*. Aktualne występowanie podobnych formacji z prefiksem *nie-* w języku czeskim oraz ich historyczne poświadczenia ze wszystkich języków wschodniosłowiańskich dowodzą, że były to w przeszłości formy funkcjonujące na dużym terenie Słowiańszczyzny. Na polskim obszarze językowym swoją żywotność dłużej zachowały tylko w gwarach ludowych. Ich obecność, stosunkowo niewielka w Polsce centralnej i północnej, skupia się głównie na południu (Śląsk, Małopolska) i południowym wschodzie.

Słowa kluczowe: historia języka polskiego, dialektologia, leksyka, słowotwórstwo

Zarówno w języku polskim, jak i w innych językach słowiańskich¹ funkcjonuje prefiks *nie-*, którego podstawową funkcją jest wnoszenie do derywatu znaczenia zaprzeczenia, braku lub przeciwstawności tego, co wyraża wyraz motywujący. Ten podstawowy w funkcji negacyjnej formant² tworzy w polszczyźnie m.in. szereg formacji odprzymiotnikowych o znaczeniu przeciwstawnym wobec podstawy, np. *niemiły* od *miły*, *niedrogi* od *drogi* oraz zaprzeczenia imiesłowów biernych typu: *niewyczerpany* od *wyczerpany*. Jest także częścią derywatów odrzeczownikowych³, przede wszystkim informujących o braku tego, co oznacza rzeczownik podstawowy, np. *nie-*

¹ Por. np. wschodniosłowiańskie *ne-*, oraz czes., słow. *ne-*

² Zob. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1998, s. 502.

³ Zob. A. Pstyga, *Słowotwórcza kategoria negacji. Prefiksalne negatywa rzeczownikowe we współczesnym języku polskim i rosyjskim*, Gdańsk 2010, s. 107, tab. 1.

szczęście od szczęście, nielaska od laska, nieuwaga od uwaga, niesława od sława. Wśród polskich derywatów z prefiksem *nie-* odnajdujemy także wiele formacji nazywających zaprzeczone nazwy czynności, np. *niepisanie, nieklasyfikowanie*, nazwy nosicieli cech, np. *niemowa, nieprzyjaciel*, oraz nazwy wykonawców czynności, np. *nierób, nieuk*. Tworzą one dość bogaty zbiór rzeczowników, w którym wyjątkowe miejsce zajmują nazwy ludzi charakteryzujących się postępowaniem niezgodnym z ustalonymi normami i zasadami społecznymi, niemających czy nieznających uczucia wstydu. Są to notowane w polskich gwarach oraz w polszczyźnie historycznej derywaty posiadające w swojej strukturze prefiks *nie-*: *niewstyd* (r. męski), *niewstyda* (r. męski i żeński), *niewstydnik* i *niewstydnica* oraz jednostkowo *niewstydlowiec*. Nie są one rejestrowane przez współczesne słowniki języka polskiego, np. *Uniwersalny słownik języka polskiego*⁴ czy *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*⁵, zastąpiły je bowiem szerzące się w polszczyźnie od poł. XVII wieku⁶ formacje: *bezwstydnik* i *bezwstydnica*, pełniące we współczesnej polszczyźnie tę samą funkcję znaczeniową⁷. Należy uznać więc je za formacje archaiczne, których dłuższy żywot w polszczyźnie został ograniczony jedynie do gwar ludowych.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na te interesujące, ale nieużywane w dzisiejszej polszczyźnie ogólnej formacje, ich genezę oraz geografię, uwzględniającą szersze – zachodnio- i wschodniosłowiańskie tło. Dane językowe egzemplifikujące te zagadnienia pochodzą z dzieł drukowanych, tzn. z historycznych słowników języka polskiego⁸, ze słowników i monografii gwarowych⁹, oraz

⁴ S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa 2003.

⁵ H. Zgólkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, Poznań 1995–2005.

⁶ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, sv. *bezwstydnik*, online: <https://sxvii.pl/>; zob. S. Dubisz, op.cit.; H. Zgólkowa, op.cit.

⁷ Hasło: *Niewstyd* występuje w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, dokument elektroniczny, Warszawa 1997 z kwalifikatorem daw. w znaczeniu „brak wstydu, bezwstyd; czyn, postępek bezwstydnny”. W tym samym znaczeniu pojawił się wyraz *niewstyd* w kilku cytatach występujących w *Narodowym Korpusie Języka Polskiego*, online: <http://www.nkjp.uni.lodz.pl>.

⁸ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, t. 3, Warszawa 1857, sv. *wstyd*; M.R. Maye-nowa, F. Peplowski (red.), *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. 18, Warszawa 1988; J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 3, Wrocław–Warszawa 1904; A. Zdanowicz i in. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno 1861, online: <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl>.

⁹ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 3, Warszawa 1903; J. Kąś, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 6, Nowy Sącz 2018; J. Chłudzińska-Świąteczka, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*, „Prace Filologiczne” 22, 1972, s. 159–289; H. Górniewicz, *Dialekt malborski*, t. 2, Gdańsk 1973–1974; J.K. Nowak, *Słownik gwary górali żywieckich*, Żywiec–Grojec–Warszawa 2012; W. Steffen, *Słownik warmiński*, Wrocław 1984;

niedrukowanych słowników¹⁰ i źródeł publikowanych w Internecie, tzn. z kartoteki *Słownika gwar polskich PAN*¹¹, kartoteki *Słownika języka polskiego XVII i poł XVIII w.*¹² oraz elektronicznego korpusu tekstów barokowych KORBA¹³. Przytaczane formy gwarowe pochodzą z dość rozległego okresu – od końca XIX wieku (np. ze *Słownika gwar polskich J. Karłowicza*¹⁴) do drugiej połowy wieku XX. Trudno aktualnie ocenić, czy omawiane leksemy należą współcześnie do czynnego słownictwa użytkowników gwar, czy są jedynie przywoływane z pamięci, czy też są w ogóle zapomniane. Ze względu na ich historyczną proveniencję uznaję je za należące do dawnej, archaicznej warstwy leksyki gwarowej, bez formułowania wniosków na temat ich żywotności w gwarach polskich

NIEWSTYD, NIEWSTYDA, NIEWSTYDAK

Forma *niewstyd* posiadała w średniopolszczyźnie kilka znaczeń, m.in. ‘bezczelność, zuchwalstwo, brak wstydu’, ‘niemoralne postępowanie, rozwiązłość seksualna’, ‘hańba’ oraz funkcjonowała jako określenie ‘człowieka beczelnego, niemającego wstydu’¹⁵. W tym ostatnim znaczeniu pojawia się jedynie w dziełach z XVII i XVIII wieku, np.: *Biada złoczyńcom, biada okrutnikom, biada niewstydcom, biada wszetecznikom*, 1670 (KORBA), *wszelkiego nierządu pilnujesz, pijaku, kostyry, niecnoto, niewstydzie i obmierzły kiernozie*, 1715 (KORBA). Formy tej nie notuje w ogóle *Słownik staropolski*¹⁶, zaś *Słownik polszczyzny XVI wieku* rejestruje ją, ale bez znaczenia osobowego¹⁷. Przedstawiona w słowniku tym semantyka wyrazu *niewstyd* odnosi się jedynie do zachowań zuchwałych, bezwstydnych oraz czynów nieobyczajnych, nierządu. Późniejsze źródła historyczne, zawierające słownictwo funkcjonujące w języku polskim po XVIII wieku, albo wskazują na gwarową proveniencję¹⁸

B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 7, Wrocław 1976; M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

¹⁰ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*.

¹¹ Kartoteka *Słownika gwar polskich PAN* – dalej w tekście skrót KSGP PAN, online <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37740/edition/21859/content>.

¹² Kartoteka *Słownika XVII wieku i 1. połowy XVIII wieku* – dalej w tekście KSJPMXVII/XVIII, online: <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/21804/edition/7639>.

¹³ *Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* – dalej KORBA, online: https://korba.edu.pl/query_corpus/.

¹⁴ J. Karłowicz, op. cit.

¹⁵ Zob. S.B. Linde, op. cit.; M.R. Mayenowa, F. Peplowski, op. cit.; *Elektroniczny słownik języka polskiego...*

¹⁶ S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Kraków 1953–2002.

¹⁷ Zob. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, op. cit., s. 276–277, sv. *niewstyd*.

¹⁸ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, op. cit.

omawianego leksemu, albo rejestrują jego rzadkie¹⁹ lub dawne²⁰ znaczenie: ‘czyn, postępek bezwstydnny’. *Słownik języka polskiego*, tzw. wileński, zawiera wprawdzie hasło: *niewstydn*, ale z odsyłaczem do innego, zapewne bardziej rozpowszechnionego w języku polskim w XIX wieku wyrazu: *bezwstydn*²¹. Obecność tego leksemu w polszczyźnie w szerszym zakresie potwierdzają źródła gwarowe, w których notowany jest zarówno w znaczeniu osobowym, np. w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza: *Niewstydzie!* = *połajanka* z Domaniewic, w pow. łowickim²² oraz *Ty niewstydzie jeden z sieradzkiego*²³, jak i w znaczeniu abstrakcyjnym: ‘bezwstydn, brak wstydu’, np. w gwarach łączyckich, w Domaniewku²⁴: *niewstydn cie takie rzeczy robić; to niewstydn ci tak długo się wyligać*²⁵ oraz na Warmii: *Co za niewstydn chodzić i żebrać tło po to żeby mnyć żańci pśeniandy*²⁶ i na Podhalu: *Tako dziywka ino niewstydn robi ojcowi*²⁷.

W polskich gwarach forma *niewstydn* w znaczeniu ‘człowiek bezwstydnny’ stała się podstawą do utworzenia jej wariantów słotwórczych: paradygmatycznego derywatu *niewstydn* oraz sufiksального *niewstydnak*. Gwarowe określenie *niewstydn* mogło odnosić się do obu płci, zarówno do kobiet (ta *niewstydn*), jak i do mężczyzn (ten *niewstydn*), np. masc. i fem.: Zaryte, pow. nowotarski²⁸, Harbutowice, pow. cieszyński: *Jak ci ni ma gańba, ty niewstydn*; fem.: Myślenice-Zarabie, pow. myślenicki: *Wstaj biedo niewstydn, pudziemy do ludzi* (KSGP PAN), gwary podhalańskie²⁹: *Niewstydn ta Hanka! Żeby tak przis do kościoła ubrano!*; *Jakoz to godos ty niewstydn, dziywcciu sie nie nolezy tak godać uogrubnie*, okolice Żywca³⁰; masc.: Sromowce Wyżne, pow. nowotarski, Czchów nad Dunajcem, pow. brzeski, na południe od Chrzanowa, Ślemień, pow. żywiecki (KSGP PAN); *niewstydn* albo *niestydn* (masc.) Podhale³¹. Derywat sufiksalny: *niewstydnok* ‘bezwstydnik, człowiek pozbawiony

¹⁹ Ibidem.

²⁰ W. Doroszewski, op. cit.

²¹ A. Zdanowicz i in., op. cit.

²² J. Karłowicz, op. cit.

²³ Forma znana autorce ze słyszenia, przywołana przez informatora z pamięci.

²⁴ Ponieważ przytoczone przykłady i cytaty pochodzą z różnych źródeł, w których używano niejednolitego sposobu zapisu (ortograficzny i/lub fonetyczny), zrezygnowano w zasadzie ze stosowania znaków fonetycznych i ograniczono do minimum oddawanie w piśmie zjawisk fonetycznych występujących w przykładach.

²⁵ M. Szymczak, op. cit.

²⁶ W. Steffen, op. cit.

²⁷ J. Kaś, op. cit.

²⁸ Podane w starszych źródłach nazwy powiatów, odnoszące się do konkretnych wsi, zostały zaktualizowane, wg podziału administracyjnego Polski z roku 1999.

²⁹ Ibidem.

³⁰ J.K. Nowak, op. cit.

³¹ J. Karłowicz, op. cit.

honoru' został zanotowany w okolicach Żywca³², np.: *Niewstydok – mo potargane portki na rzici. Niewstydoki chłodzom po nagu.*

NIEWSTYDNIK, NIEWSTYDNICA, NIEWSTYDLIWIEC

Geneza derywatu *niewstydnik* pozostaje w związku z jego znaczeniem słowotwórczym, tzn. 'mężczyzna niewstydny', wskazującym na bezpośrednią podstawę przymiotnikową³³. Forma żeńska: *niewstydnica* powstała albo jako paradygmatyczny derywat modyfikacyjny od formy męskiej, albo bezpośrednio od przymiotnika 'niewstydna dziewczyna, kobieta'. O historycznym wymiarze procesu ich powstania może świadczyć brak wskazanego przymiotnika (*nie*)wstydny w ogólnopolskich źródłach leksykograficznych pochodzących z XX wieku³⁴. Notują go rzadko źródła historyczne od XVII wieku, np. *wstydny uczynek*³⁵, *niewstydny* (KSJXPXVII/XVIII). *Słownik języka polskiego*, tzw. warszawski³⁶, zamieszcza go z kwalifikatorem *rzadko używany* i potwierdza cytatem z XVIII wieku: *Nimfy oczu niewstydných i lica*³⁷. Pośrednio o jego dawnym funkcjonowaniu w polszczyźnie może świadczyć przysłówek *niewstydnie* i rzeczownik *niewstydnosc* notowane przez słowniki: tzw. warszawski i wileński³⁸. Powstałe od przymiotnika *niewstydny* rzeczowniki *niewstydnik* i *niewstydnica* występują w źródłach XVII- i XVIII-wiecznych, por.: *Po weselu przypomina się niewstydnica słowa przybiecanego u Galezjusza XVII/XVIII wiek, Chociaż się za tym y tu Jozef chroni/Następującey iak może napaści/ Przeni go owa niewstydnica goni 1745, Bez wstydu niewstydnik, niewstydnica 1746* (KSJXPXVII/XVIII). W XIX-wiecznych słownikach opatrzone są one kwalifikatorami wskazującymi na ich dawność³⁹.

Dłużej przymiotnik *niewstydny* albo *niestydny* zapisywano w gwarach na terenie całej Polski w znaczeniu 'pozbawiony wstydu, bezwstydny; nie mający skrupułów moralnych', np. w Wielkopolsce, w pow. kaliskim: *niewstydnny chłopok, dokuczo i dokuczo tej matce*, Złotniki; w północnej Małopolsce, w pow. wieluńskim: *cielec niewstydny bez kosuli chodzi* Przedmość i w pow. starachowickim: *niewstydny taki* Dąbrowa Poduchowna; w Krakowskiem (KSGP PAN), na Podhalu⁴⁰: *Ty brzydoku niewstydny*; na Śląsku, w pow. żywie-

³² J.K. Nowak, op. cit.

³³ Możliwa jest również motywacja pośrednia – od rzeczownika *niewstydn*.

³⁴ Zob. W. Doroszewski, op. cit.; S. Dubisz, op. cit., H. Zgólkowa, op. cit.

³⁵ S.B. Linde, op. cit.

³⁶ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, op. cit.

³⁷ Cytat powtórzony ze słownika S.B. Lindego.

³⁸ Zob. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, op. cit. oraz A. Zdanowicz i in., op. cit.

³⁹ Zob. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, op. cit.; W. Doroszewski, op. cit.

⁴⁰ J. Kaś, op. cit.

ckim: *niestydny* Ślemień i w pow. cieszyńskim: *niewstydny narod!* Zarzeczce (KSGP PAN); na Warmii⁴¹ i w gwarach malborskich⁴²: *Co za niewstydna Maryszia, z wsziystkymi szie łajdaczy*, oraz na Mazowszu, w pow. ostrołęckim: *niewstydna baba* Janki Młode, w pow. białobrzeskim: *Ty śwynio niewstydno!* Szczyty (KSGP PAN) i na Kaszubach⁴³: *Co ten niewstędny strech sobie mėsli*.

Utworzone od niego derywaty *niewstydnik* i *niewstydnica* zostały zarejestrowane przede wszystkim:

- w Małopolsce, np. w Nienadówce, pow. rzeszowski, Bronowicach, pow. krakowski, w Dąbrowie Poduchownej, pow. starachowicki: *uo ty niewstydniku jeden!* (KSGP PAN),
- na Śląsku, np. w pow. wodzisławskim: *Ty niestydniku, jako sie tak umisz seblyc przed ludziami Rogów*, w pow. cieszyńskim: *Nale ty niewstydniku jedyn!* Kozakowice, na Śląsku Opolskim, w pow. strzeleckim: *A kebyś tak prziszol [pijany] (...) to ta żonka roztomyło po pysku ci dała (...) i jeszcze niestydnikym abo i gorzi ku tymu miónuje* Zawady, w pow. prudnickim: *tyj niestydniku!* Dzierżysławice (KSGP PAN),
- na Warmii i Mazurach⁴⁴,
- na Mazowszu w Adamowie, pow. mławski, w Jankach Młodych, pow. ostrołęcki, w Olszance, pow. suwalski: *niewstydnico jedna* (KSGP PAN),
- na Kaszubach⁴⁵: *Że są też Boga nie bojisz niėwstėdniku!; Ta niewstėdnica miała bė są lėdzy bojec, kiej ona są Boga nie boji*.

Innym, synonimicznym w stosunku do *niewstydnika*, derywatem jest nieobecny w źródłach gwarowych, jednostkowo zarejestrowany w 1579 r. w *Żywotach świętych* Piotra Skargi⁴⁶, a przez słownik warszawski⁴⁷ uznany za wyraz przestarzały, leksem *niewstydliwiec* ‘człowiek nie mający wstydu, bezwstydnik’ powstały od zaprzeczonego przymiotnika *niewstydlivy*.

NIEWSTYD, NIEWSTYDA, NIEWSTYDNIK, NIEWSTYDNICA W INNYCH JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

Występujące w polszczyźnie dawnych wieków oraz w gwarach omawiane formacje *niewstyd*, *niewstyda*, *niewstydnik*, *niewstydnica* znajdują swoje morfologiczne odpowiedniki w innych, zwłaszcza sąsiadujących z polszczyzną językach słowiańskich. Do dzisiaj derywaty oznaczające ludzi bezwstydnych,

⁴¹ W. Steffen, op. cit.

⁴² H. Górniewicz, op. cit.

⁴³ B. Sychta, op. cit.

⁴⁴ W. Steffen, op. cit.; J. Chludzińska-Świątecka, op. cit., s. 198.

⁴⁵ B. Sychta, op. cit.

⁴⁶ Zob. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, op. cit., S.B. Linde, op. cit.

⁴⁷ Zob. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, op. cit.

zbudowane analogicznie do omawianych polskich formacji słowotwórczych, funkcjonują w języku czeskim, por. *nestoudnik* ‘bezwstydnik’, *nestoudnice* ‘bezwstydnica’⁴⁸. Próżno jednak szukać ich w innych współczesnych ogólnych wariantach języków słowiańskich, w których albo ustaliły się podobnie jak w polszczyźnie derywaty z prefiksальnym *bez-* i rdzennym *-styd-*, *-stud-* por. ros. *бесстыдный* ‘bezwstydnny’, *бесстыдник*, *бесстыдница*⁴⁹, albo z pochodzącym od psł. wyrazu *srom* ‘wstyd’⁵⁰ wschodniosłowiańskim rdzeniem *-srom-* i południowosłowiańskim *-sram-*, por. ukr. *безсоромний*, *безсоромник*⁵¹, bułg. *безсрамник* ‘bezwstydnik, nikczemnik’, *безсрамница* ‘bezwstydnica’⁵². Pewne ślady dawnego funkcjonowania formacji z prefiksальnym *ne-* (*nie-*) na terenie wschodniej Słowiańszczyzny odnajdujemy w słownikach historycznych i gwarowych rejestrujących słownictwo z tego obszaru. *Słownik języka rosyjskiego XI–XVII wieku*⁵³ notuje występowanie w języku staroruskim formy *невстыдливый* w znaczeniu ‘człowiek bezwstydnny’, zaś *Historyczny słownik języka białoruskiego*⁵⁴ potwierdza funkcjonowanie w dawnym języku białoruskim formacji *невстыдливець* ‘bezwstydnik’ i *невстыдзь* ‘bezwstydnne uczynki, bezwstydnność’. W gwarach białoruskich znany jest przymiotnik *няўстыдны*, zanotowany w miejscowości Łojów na Homelszczyźnie⁵⁵ oraz rzeczownik *няўстыднік*, zarejestrowany w północno-zachodniej części gwar białoruskich⁵⁶. Przykłady poświadczające występowanie form z prefiksem *ne-*, np. *невстыда*, *неўстыда* ‘bezwstydnik, bezwstydnica’⁵⁷, *нивстыднік* ‘bezwstydnik’⁵⁸, odnajdujemy także w ukraińskich gwarach bojkowskich i huculskich. Trudno jednoznacznie określić, czy występowanie omawianych formacji w językach wschodniosłowiańskich oraz w języku polskim i czeskim wynikało ze wspólnego dziedzictwa prasłowiańskiego

⁴⁸ J. Siatkowski, *Słownik czesko-polski*, Warszawa 1991.

⁴⁹ J. Wawrzyńczyk (red.), *Wielki słownik polsko-rosyjski*, Warszawa 2009, por. *бесстыдный* ‘bezwstydnny’, *бесстыдинь*, *бесстыдница*, [w:] В. Даль, *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, т. 1, Москва 1880.

⁵⁰ K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2018, sv. *wstyd*.

⁵¹ О. Таланов, *Польсько-український українсько-польський словник*, Київ 2016.

⁵² J. Satoła-Staśkowiak, V. Koseska-Toszewa, przy współpr. L. Dimitrovej, *Współczesny słownik bułgarsko-polski*, z. 1, Warszawa 2014.

⁵³ Д.Н. Шмелев (ред.), *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 11, Москва 1986.

⁵⁴ А.М. Булыка (ред.), *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 20, Мінск 1986.

⁵⁵ Т.С. Янкова, *Дыялектны слоўнік Лоўчычыны*, Мінск 1982, с. 222, online: https://knihi.com/Tamara_Jankova/Дуялектны_слоник_Лоўчусьчыны.html#223, dostęp 14.08.2020.

⁵⁶ Ю.Ф. Мацкевіч (ред.), *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 3, Мінск 1982, с. 249.

⁵⁷ М.Й. Онишкевич, *Словник бойківських говірок*, Київ 1984.

⁵⁸ Ю. Піпаш, Б. Галас, *Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Російка Рахівського району Закарпатської області*, Ужгород 2005.

i podobnych tendencji rozwojowych w zakresie zasobu leksykalnego, czy też miało związek z procesami wzajemnego przenikania słownictwa z powodu wielowiekowych kontaktów językowych tych etnolektów.

WNIOSKI

Omawiane leksemy *niewstyd*, *niewstydnik*, *niewstydnicza* i *niewstydliwiec* o wspólnym znaczeniu ‘człowiek pozbawiony wstydu, nikczemny’ to niewątpliwie archaizmy, które stosunkowo krótko były obecne w polszczyźnie ogólnej (XVII–XVIII w.). Ich aktualne występowanie w języku czeskim oraz historyczne poświadczenia ze wszystkich języków wschodniosłowiańskich dowodzą, że były to w przeszłości formy funkcjonujące na dużym terenie Słowiańszczyzny. Na polskim obszarze językowym swoją żywotność dłużej zachowały tylko w gwarach ludowych, które jako odmiany języka etnicznego przechowują słownictwo w dużej mierze ustalone w poprzednich wiekach. Odziedziczony z dawnej polszczyzny zbiór wariantów słowotwórczych (oprócz wyrazu *niewstydliwiec*) został w gwarach uzupełniony o dwa określenia należące do tej samej rodziny wyrazów – *niewstyda* i *niewstydak*. Tak skompletowany zasób synonimów był wykorzystywany w konkretnym celu – napiętnowania ludzi, członków tej samej społeczności, postępujących niezgodnie z przyjętymi zasadami społecznymi. Określenia te niosły ze sobą duży ładunek negatywnych emocji, miały niewątpliwie znaczenie pejoratywne, źle oceniające nazywane nimi osoby, co wyraźnie akcentował morfem *nie*. Funkcjonowanie w tym samym czasie kilku formacji słowotwórczych wyrażających identyczne lub podobne treści, zarówno tych z prefiksem *nie-*, jak i nowszych z *bez-*, świadczy o ich rywalizacji, wynikającej przede wszystkim z braku specjalizacji semantycznej formantów. Powodowało to powstanie redundancji leksykalnej, pewnej nadmiarowości, która w dłuższej perspektywie rozwoju języka dążącej do precyzji semantycznej nie mogła się obronić. Pewne wnioski na temat przyczyn krótkiego żywota omawianych leksemów w polszczyźnie można sformułować na podstawie analizy ich terenowej repartycji. Ich obecność na polskim obszarze językowym, stosunkowo niewielka w Polsce centralnej i północnej, skupiająca się głównie na południu (Śląsk, Małopolska) i południowym wschodzie, świadczy o wycofywaniu się analizowanych derywatów z gwar prawdopodobnie pod naporem szerzących się od poł. XVII wieku w polszczyźnie ogólnej formacji *bezwstydnik*, *bezwstydnicza*, tworzonych od wyrażenia *bez wstydu*. Utrzymywanie się na południu Polski formacji z prefiksальnym *nie-* mogło być wspierane przez sąsiadujący z nimi język czeski oraz od wschodu – przez gwary ukraińskie.

BIBLIOGRAFIA

- Ânkova T.S., 1982. *Dyáлектны sloŭnik Loeŭščyny*. Minsk: „Navuka i tэхnika”. W: https://knihi.com/Tamara_Jankova/Dyjalektny_slounik_Lojeuscyny.html#2 [Dostęp: 14.08.2020]. [Янкова Т.С., 1982. *Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны*. Мінск: „Навука і тэхніка”. W: https://knihi.com/Tamara_Jankova/Dyjalektny_slounik_Lojeuscyny.html#2 [Dostęp: 14.08.2020].
- Bulyka A.M. Rėd. 1986. *Gistaryčny sloŭnik belaruskaj movy*, vup. 20, Minsk: „Navuka i tэхnika”. [Булыка А.М. Рэд. 1986. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Вып. 20, Мінск: „Навука і тэхніка”].
- Chludzińska-Świątecka Jadwiga. 1972. *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*. „Prace Filologiczne”. R. 22: 159–289.
- Dal' Vladimir. 1880. *Tolkovyyj slovar' živago velikoruskogo ázuka*. T. 1. Moskva: Izdanie knigoprodavca–tipografa M.O. Vol'fa. [Даль Владимир. 1880. *Толковый словарь живаго великорусского языка* t. 1. Москва: Издание книгопродавца – типографа М.О. Вольфа].
- Długosz-Kurczabowa Krystyna. 2018. *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Doroszewski Witold. Red. 1997 (1957–1969). *Słownik języka polskiego*. 1–10. Przedruk elektroniczny. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PAN.
- Dubisz Stanisław. Red. 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego* t. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. Online: <https://sxvii.pl/> [Dostęp 25.02.2020].
- Górnowicz Hubert. 1973–1974. *Dialekt malborski* t. 1–2. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Grzegorzczkova Renata, Laskowski Roman, Wróbel Henryk. 1998. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karłowicz Jan, Kryński Adam Antoni, Niedźwiedzki Władysław. 1900–1927. *Słownik języka polskiego* t. 1–8. Warszawa: [brak wydawcy].
- Karłowicz Jan. 1900–1911. *Słownik gwar polskich* t. 1–6. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Kąś Józef. 2018. *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* t. 6. Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury Sokół.
- KORBA – *Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*. Online: https://korba.edu.pl/query_corpus/ [Dostęp 16.02.2020].
- KSGP PAN – kartoteka *Słownika gwar polskich PAN*. Online <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37740/edition/21859/content> [Dostęp 16.02.2020].
- KSJPXVII/XVIII – kartoteka *Słownika języka polskiego XVII wieku i 1. połowy XVIII wieku*. Online: <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/21804/edition/7639> [Dostęp 16.02.2020].
- Linde Samuel Bogumił. 1854–1860. *Słownik języka polskiego* t. 1–6. Wyd. 2. Lwów: Zakład Ossolińskich.
- Mackevič Ūzefa F. Rėd. 1982. *Sloŭnik belaruskich gavorak paŭnočna-zahodnáj Belarusi iáe pagraničča* t. 3, Minsk: „Navuka i tэхnika”, 249. [Мацкевіч Юзефа Ф. Рэд. 1982. *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* t. 3, Мінск: „Навука і тэхніка”, 249].
- Mayenowa Maria Renata, Peplowski Franciszek. Red. 1966–2012. *Słownik polszczyzny XVI wieku* t. 1–34. K. Mrowcewicz, P. Potoniec. Red. t. 35–37. Wrocław: Ossolineum. 1966–1994. Warszawa: IBL PAN 1995–2012.

- Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Online: <http://www.nkjp.uni.lodz.pl> [Dostęp 17.02.2020].
- Nowak Józef Karol. 2012. *Słownik gwary górali żywieckich*. Żywiec–Grójec–Warszawa: Wydawnictwo Żywiec.
- Oniškevič Mihajlo. 1984. *Slovník bojkivs'kih govírok*. Kiïv: „Naukova Dumka”. [Онишкевич Михайло. 1984. *Словник бойківських говірок*. Київ: „Наукова Думка”].
- Pipaš Ůrij, Galas Boris. 2005. *Materiali do slovníka gucul's'kih govírok. Kosívs'ka Polána i Rosiška Rahívs'kogo rajonu Zakarpats'koj oblasti, Užgorod: Užgorods'kij nacional'nij universitet*. [Піпаш Юрій, Галас Борис. 2005. *Матеріали до словника гуцільських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області, Ужгород: Ужгородський національний університет*].
- Pstyga Alicja. 2010. *Słowotwórcza kategoria negacji. Prefiksalne negatywa rzeczownikowe we współczesnym języku polskim i rosyjskim*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Satoła-Staškowiak Joanna, Koseska-Toszewa Violetta, przy współpr. Ludmiły Dimitrovej. 2014. *Współczesny słownik bułgarsko-polski z. 1*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Siatkowski Janusz. 1991. *Słownik czesko-polski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Steffen Wiktor. 1984. *Słownik warmiński*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN.
- Sychta Bernard. 1967–1976. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej t. 1–7*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Šmelev Dmitrij. Red. 1986. *Slovar' russkogo ázyka XI–XVII vv. Vyp.11*. Moskva: „Наука”. [Шмелев Дмитрий. Ред. 1986. *Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 11*. Москва: „Наука”].
- Szymczak Mieczysław. 1962–1973. *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyskim t. 1–8*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Talanov Oleg. 2016. *Pol's'ko-ukraíns'kij ukraíns'ko- pol's'kij slovník*. Kiïv: Vidavnicstvo „Arij”. [Таланов Олег. 2016. *Польсько-український українсько-польський словник*. Київ: Видавництво „Арій”].
- Urbańczyk Stanisław. Red. 1953–2002. *Słownik staropolski t. 1–11*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Jan Wawrzyńczyk. Red. 2009. *Wielki słownik polsko-rosyjski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zdanowicz Aleksander i in. Red. 1861. *Słownik języka polskiego t. 1–2*. Wilno. Online: <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl> [Dostęp 24.02.2020].
- Zgółkowa Halina. Red. 1995–2005. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny t. 1–50*. Poznań: Wydawnictwo „Kurpisz”.

ABOUT THE LEXEMES *NIĘWSTYD*, *NIĘWSTYDNIK* AND *NIĘWSTYDLIWIEC*
IN POLISH AND OTHER SLAVIC LANGUAGES

Summary. On the basis of Polish and other Slavic historical and dialect sources, the author discusses the genesis and extent of the lexemes, *niewstyd*, *niewstydnik*, *niewstydnica* and *niewstydliwiec* in the common meaning of ‘a man without shame, despicable’. These are archaisms that functioned relatively briefly in standard Polish (17th–18th centuries). They were displaced by the derivatives, *bezwstydnik* i *bezwstydnica* which had been spreading

since the mid-17th century. The current occurrence of similar formations with the prefix *nie-* in the Czech language, and their historical presence in all East Slavic languages prove that these forms were previously functioning in extensive parts of the Slavic lands. In the Polish language area, they have only survived in regional dialects. Their presence, relatively limited in central and northern Poland, is mainly in the south (Silesia, Lesser Poland) and south-east.

Key words: history of the Polish language, dialectology, vocabulary, word formation

ПРО ЛЕКСЕМИ *NIEWSTYD*, *NIEWSTYDNIK* I *NIEWSTYDLIWIEC*
У ПОЛЬСЬКІЙ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Анотація. На матеріалі польських та іншослов'янських історичних і діалектних джерел Автор описує генезу й ареал поширення лексем *niewstyd*, *niewstydnik*, *niewstydnic* і *niewstydliwiec*, що мають спільне значення 'людина, позбавлена сорому, нікчемна'. Це архаїзми, які відносно недовго входили до складу загальноживаної лексики польської мови (XVII–XVIII ст.). Вони були витіснені дериватами *bezwstydnik* і *bezwstydnic*; згадані лексеми поширювались з середини XVII ст. Зараз існування форм із префіксом *nie-* в сучасній чеській мові, а також їх наявність у всіх східнослов'янських мовах у різні історичні періоди доводять, що в минулому ці форми функціонували на значній частині слов'янських земель. На польському мовному ареалі вони проіснували довше лише у діалектах. Аналізовані лексеми, відносно нечисленні на території центральної та північної Польщі, поширені, зокрема, на півдні (Сілезія, Малопольща) та південному сході.

Ключові слова: історія польської мови, діалектологія, лексика, словотвір

